

MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ CÜMLƏ NÖVLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

İnsan düşüncəsində məqsəd ciddi təsirə malikdir. Bu mənada şagirdlərin nitqinin formalaşdırılması onların məqsədindən asılıdır desək yanılmırıq. Məqsəd aydın olanda nitqin formalaşması asan olur. Nəzərə alsaq ki, nitq təfəkkürün məhsulu olub fizioloji, psixoloji, sosioloji aktlar sistemidir, nitqin inkişafı insanın fiziki imkanlarından, yəni ağız aparatının inkişafı, psixoloji durumundan və cəmiyyətin mövcudluğundan asılıdır, deməli bu üç mühüm amil nitqi şərtləndirən əsas göstəricilərdir. Şübhəsiz ki, nitq sözlər və cümlələr ilə təzahür edir. Cümlələrin qurulması isə təfəkkürlə əlaqəli müəyyən məqsəddən asılıdır. Azərbaycan dilçiliyində cümlələrin məqsədə və intonasiyaya görə dörd növünün olması qeyd olunur: nəqli, əmr, sual və nida cümlələri. Maraqlıdır ki, orta məktəblərimizin VIII sinif “Azərbaycan dili” dərslərində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri haqqında səthi məlumat verilir. Dərslərinin 6-cı bölməsində “Sənət dünyasına səyahət” adlı mətnin sonunda cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri adı altında sadəcə iki cümlə tipindən Əmr və Nida cümlələrindən bəhs edilir. Sual və Nəqli cümlələr haqqında isə məlumata rast gəlinmir. Fikrimizcə, düzgün yanaşma deyil. Haqqında danışılmayan Sual və Nəqli cümlələr şagirdlərin daha çox istifadə etdiyi cümlə tipləridir. Onlar haqqında məlumatlılıq şagirdlərin nitq inkişafına ciddi təsir edə bilər. Halbuki, şagirdlərə təqdim edilmiş aşağıdakı mətnə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin dördünə də aid cümlə tipləri vardır.

“Artıq dərs ili sona çatmaq üzrə idi. Dostlar yay tətlini necə keçirəcəkləri, hansı işləri görəcəkləri barədə düşünürdülər.

– *Mən Azərbaycanın müəyyən bölgələrini, Bakı ətrafı kəndləri səyahətə çıxmaq, yer adlarının mənşəyini öyrənmək istərdim.*

– *Birdən-birə necə oldu ki, bu fikrə düşdün?*

– *Keçən həftə “Füyuzat” jurnalında səyyah Zeynalabdin Şirvani haqqında maraqlı bir yazı oxudum. Sən demə, əslən şamaxlı olan Zeynalabdin Şirvani ömrünün 40 ilini səyahətdə keçirmiş, Avropa, Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrini gəzmiş, Hind və Atlantik okeanından keçərək 3000 adadan ibarət olan İndoneziyaya gedib çıxmışdır. Təsadüfi deyil ki, İndoneziyada onun adı əbədiləşdirilmişdir. Adına kitabxana-muzey vardır.*

– *Səhv etmərsən, o, “Təmkin” təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır.*

– *Hə. O bu təxəllüsü səfər zamanı tanış olduğu bir dərvişin onu “təmkinlisən” adlandırmasından sonra götürüb.*

– *Məncə, onun ən böyük əsəri “Kəşfül-məarif” adlanır. Şirvani bu əsəri 28 il səyahətdə olduğundan sonra yazmışdır. – Abbasqulu ağa Bakıxanov onun “Riyazüs-səyahət” əsərini “faydalar xəzinəsi” adlandırmışdır. Kitabın ən maraqlı cəhətlərindən biri onun Yer kürəsindən bəhs etməsi, dünya ölkələrinin 7 iqlim üzrə bölünməsi sxeminin verilməsidir... Bəs sən yay tətlinə nə edəcəksən? – Mən vaxtımı daha çox ədəbiyyat və incəsənətimizlə, söz ustalarımızla bağlı maraqlı faktlar toplamağa sərf edəcəyəm. Axı mən gələcəkdə ədəbiyyatşünas olmaq istəyirəm.*

– *Bilirsən, dostum, nə ilə məşğul oluruqsa, olaq, çalışmalıyıq ki, topladığımız materiallar, faktlar xalqımızın zəngin tarixinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin bariz nümunəsi olsun. Gördüyümüz işlər vətənə xeyir versin. – Sədi Şirazi demişdir ki, “Dünyada qızıldan saray qoyub getməkdənsə, yaxşı ad qoyub getmək daha vacibdir”. – Elə isə hər ikimizə uğurlar! Hələlik dərs ilini yüksək nəticələrlə başa vurmalyıq. Bunun üçün...” (1, səh. 142-143)*

Dərslərdə mətnlə əlaqədar bəzi tapşırıq və suallara nəzər salaq:

1. *Son cümləni necə tamamlayardınız?*

Dərslərdə mətnlə əlaqədar ilk sual şagirdlərdən sonuncu cümləni tamamlamaqla əlaqədar verilmişdir. Şübhəsiz ki, şagirdlərin əksəriyyəti sonuncu cümləni “Dərslərimizə ciddi hazırlaşmalıyıq” şəklində tamamlayacaqlar. Elə isə şagirdlər tamamladıqları sonuncu cümlənin hansı məqsədlə qurulduğunu, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin hansı mənə növünə aid olduğunu təxmin edə biləcəklərmi? Bu zaman əsas yük müəllimin üzərinə düşəcək, məhz müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, qurduqları cümlə məqsəd və intonasiya baxımından nəqli cümlədir, intonasiyası adi, cümlədə əsas məqsəd şagirdlərə aid informasiyanın nəql edilməsidir.

2. *Dialogdan öyrəndiyiniz faktlar əsasında elmi mətn tərtib edin.*

2-ci tapşırıqda görə şagirdlərdən mətn üzrə əldə etdikləri faktlar əsasında elmi mətn tərtib etmələri tələb olunur. Əlbəttə, şagirdlər arasında verilmiş tapşırıq yerinə yetirənlər tapılacaq, lakin burada tapşırıqın məhz əmr cümləsi şəklində verilməsi, əmrcümləsi şəklində təqdim edilməsi, yerinə yetirilməsi vacib olduğu da diqqətdən kənar qalmamalıdır. Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, əmr cümlələrinə sadəcə formal xüsusiyyətlər baxımdan yanaşılmamalı, əmr cümlələri icrası məcburi xarakter daşıyan cümlələrdir. Doğrudur, tapşırıqların sonunda Əmr cümlələri haqqında qısa elmi məlumat verilir, lakin bu məlumatların yetərli olmasını əminliklə söyləmək mümkün deyildir.

3. *Dialog əsasən bölmənin adı haqqında fikir yürüdü.*

Növbəti tapşırıq da əmr cümləsi şəklində təqdim edilmişdir. Şagirdlər mətnlə tanış olduqda mətnə diqaloqları aydın müşahidə edə biləcəklər. Dialoga girmək, dialogun tərəf müqabili olmaq şagirdlərin praktik həyatından onlara aydındır, lakin bu mətnə dialogun tərəfi olanlardan elmi məlumatlara sahib olmaq lazımdır.

4. *Siz yay tətli ərzində hansı işləri görməyi planlaşdırırsınız?*

¹ADPU-nun magistrantu

Sual şagirdlərə ünvanlanıbdir. Sualın məzmunu olduqca dolğun və əhatəlidir. Sualı cavablandıracaq şagirdlərin dünya görüşü, həyata baxışı, planları və ən əsası isə məqsədləri aydınlaşacaq, deməli, şagirdlər məqsədlərini ifadə etdikcə, nəqli cümlərdən istifadə edəcəklər. Müəllim bu sualın cavabını eşitdikcə şagirdlərə təkcə qurduqları planların məzmununa deyil, eyni zamanda onların cümlələrinə də diqqət çəkməli, şagirdlərə qurduqları cümlələrin nəqli cümlə olduğunu da izah etməlidir.

Mətnlə əlaqədar növbəti sual və tapşırıqlar da diqqət çəkicidir. 11-ci tapşırığı əhatə edən suallara nəzər salaq:

Cümlə haqqında bildiklərinizi yada salıb suallara cavab verin.

-Cümlə nədir?

Bu suala cavab verən şagird cümlənin bitmiş bir fikir ifadə etdiyini, sözlərdən, söz birləmələrindən ibarət olduğunu qeyd edəcək, lakin yaxşı olardı ki, müəllim əlavə olaraq şagirdlərə bildirsins ki, qurduğumuz cümlələr hər şeydən öncə bizim fikir və düşüncələrimizi, arzu və istəklərimizi, məqsəd və məramımızı ifadə edir.

Növbəti sualda cümlənin yaranmasında intonasiyanın rolu soruşulur.

-Cümlənin yaranmasında intonasiyanın rolu haqqında nə deyə bilərsiniz?

Mümkündür ki, bu sual şagirdlər tərəfindən tam olaraq aydınlanmasın, lakin müəllim nitqində ifadə etməlidir ki, biz hər hansı bir fikir ifadə edərkən, məqsədimizdən asılı olaraq intonasiya seçirik, səs tonumuzun qalxıb-ənməsi, sözlərin tələffüz edilərkən uzun və ya qısa deyilişi qurduğumuz cümlənin intonasiyasına nümunə ola bilər. Növbəti sual isə bu sualın davamıdır desək, yanılımarıq:

-İntonasiya cümlənin məqsədini dəyişə bilərmi?

Şagirdlərin müəyyən hissəsi əvvəlki sualın şərhindən çıxış edərək, “Bəli, intonasiya cümlənin məqsədini dəyişə bilər” şəklində cavab verəcək, əgər sınıfdə sualın məzmununu anlamayan şagirdlər olarsa, müəllim izah etməlidir ki, biz qarşı tərəfdən hər hansı bir xahiş etdikdə, səsimizsə mülayimlik qatır, xahiş intonasiyası formalaşdırırıq, yox əgər hən hansı bir fəkatı aydınlaşdırmaq, sual vermək ehtiyacı yaranarsa, o zaman intonasiya sual intonasiyası olar. İzahı davam etdirəcək müəllim həm də vurğulamalıdır ki, insanlar sadəcə, xahiş etmək, hər hansı bir faktı aydınlaşdırmaq, müəyyən bir predmet haqqında məlumat vermək üçün cümlələr qurmur, biz bəzən hissələrimizi ifadə etmək üçün də cümlələr qururuq, o zaman intonasiya fərqli olur.

-Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələrin hansı növləri var?

Artıq şagirdlərin bu suala cavab vermək üçün yetərli məlumatları vardır. Daha dəqiq desək, şagirdlər hansı məqsədə görə cümlə qurduqlarının fərqiə vara bilirlər. Əgər şagirdlər arasında bu suala dəqiq cavab verə bilməyənlər olarsa, o zaman müəllim məqsəd və intonasiya baxımından cümlə tipləri haqqında geniş məlumat təqdim edə bilər.

12. Dialoqda çərçivədəki sözü sual cümləsinə verilən cavab hesab etmək olarmı?

Aşağıdakı cümlələrdən istifadə etməklə fikirlərinizi əsaslandırın.

- Biza gələcəksən?

- Yəqin / Bəli / Hə. – Əlbəttə / Aha. – Bəlkə də.

- Dərsi öyrənmisən?

- Xeyr / Yox.

12-ci tapşırığın əhatə dairəsi genişdir. Burada şagirdlərin sual cümləsi haqqında təsəvvürləri, eyni zamanda irəlidə tədris ediləcək sadə cümlənin şəxsə görə növləri, söz cümlə məsələlərə münasibət var.

Bu tapşırıq-sualın həlli üçün həm müəllim, həm də şagirdlər bilməlidir ki, Azərbaycan dilində məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri arasında sual cümlələri var. Sual cümlələrinin formalaşdırılmasında həlledici amil sual intonasiyasıdır. Sual cümləsini sual intonasiyası olmadan qurmaq mümkün deyil, lakin sual cümləsinin qurulmasında sual ədatları və sual əvəzlilikləri də iştirak edə bilər. Sual əvəzliyinin və sual ədatlarının sual cümləsində iştirak edib etməməsində əsılı olmayaraq sual intonasiyası mütləq sual cümləsində olmalıdır. Eyni zamanda vurğulanmalıdır ki, sual intonasiyası və ya sual intonasiyası ilə sual ədatlarının iştirak etdiyi cümlələr cavablandırılarkən söz cümlələrdən istifadə edilə bilər. Deməli, yuxarıda verilmiş “*Biza gələcəksən?*” cümləsinə “*Yəqin, bəlkə də, hə, yox*” tipli ədat və modal sözlərlə, “*Dərsi öyrənmisən?*” cümləsinə isə, “*Xeyr, yox*” tipli inkar ədatları ilə cavab vermək mümkündür. Əgər sual cümləsi sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə qurulubsa, belə sual cümlələrinin cavablandırılması zamanı sual əvəzliyinin cavablandırılması tələb ediləcək, bu zaman sual ədatlarından və yaxud modal sözlərdən ibarət söz cümlələrlə cavablandırma mümkün olmayacaqdır.

Sonuncu sual-tapşırıqdan sonra dərslikdə şagirdlərə söz cümlə haqqında məlumat verilir, söz cümlənin tərifi qeyd olunur. Tərifdə göstərilir ki, bir sözdən ibarət olub üzvlənməyən və sual tələb etməyən cümlələrə söz-cümlə deyilir. Söz-cümlələr modal söz, nida və ədatlarla ifadə olunur. Burada söz cümlələrin üzvlənməyən cümlələr olması haqqında da məlumatların yer alması vacibdir. Dərslikdə əks olunmasa belə müəllim bu tip cümlələrin üzvlənməyən cümlə olması bərasində məlumat verməli və vurğulamalıdır ki, bu cümlə tiplərində fikir var, məqsəd var, lakin cümlənin üzvü yoxdur, çünki cümlədə iştirak edən sözlər köməkçi nitq hissələrindən, ədat, nida və modal sözlərdən ibarətdir.

Dərslikdə 13-cü sualı yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz sual cümlələri ilə əlaqədardır. 13-cü sualda soruşulur ki, dialoqda fərqləndirilmiş sual cümləsinə söz-cümlə ilə cavab vermək olarmı? Və şagirdlərə aşağıdakı cümlələr təqdim edilir:

“Biza nə vaxt gələcəksən? Biza gələcəksənmi? Biza gələcəksən?”

Verilmiş 3 sual cümləsinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, ilk cümlə sual intonasiyası və sual əvəzliyinin köməyi ilə qurulub. Bu cümlənin cavablandırılması üçün cümlədəki sual əvəzliyinin cavablandırılması tələb edilir, deməli bu sual cümləsinə söz cümlə ilə cavab vermək mümkün deyil. İkinci sual cümləsində sual intonasiyası ilə yanaşı sual ədatı iştirak

etmişdir. Sual ədatının iştirakı ilə qurulan sual cümlələrinə söz cümlə ilə cavab vermək mümkündür. Sonuncu cümlədə isə yalnız sual intonasiyası vardır, belə cümlələrə də söz cümlələrlə cavab vermək mümkündür. Dərslərdəki 14-cü tapşırıqda məqsəd və dialoqda altından xətt çəkilmiş cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə növünün müəyyənləşdirilməsini və aşağıdakı fikirlərin tamamlanılmasını tələb edir. Əgər şagirdlər əldə etdikləri məlumatları unutmamışsa, müəllimi diqqətlə dinləyib düğün bilgilərə sahib olmuşlarsa o zaman asanlıqla qeyd edəcəklər ki,

1. Nəqli cümlələr fikir və məlumatların nəql edilməsi, informasiyanın ötürülməsi üçün istifadə edilən cümlələrdir, nəqli cümlələrin xəbəri feilin əmr şəkilindən başqa bütün şəkillərində ola bilər, nəqli cümlələrin xəbəri ismi xəbər ola bilər və nəqli cümlələrin sonunda nöqtə işarəsi qoyulmalıdır.

2. Sual cümləsi sual intonasiyası, sual əvəzlilikləri və sual ədatlarının iştirakı ilə hər hansı bir məlumatı əldə etmək məqsədi ilə qurulan cümlələrdir. Sual cümlələrin sonunda sual işarəsindən istifadə edilir.

3. Əmr cümləsi əmr, istək, xahiş, məsləhət bildirən cümlələrdir. Belə cümlələrin xəbəri mütləq feilin əmr şəkilində olmalıdır. Biz intonasiyanın köməyi ilə əmr məzmununu xahişdən, məsləhətdən, istəkdən fərqləndirə bilirik və əmr cümlələrinin sonunda nöqtə işarəsi qoyulur.

4. Nida cümlələri insanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən cümlələrdir, nida cümlələrinin sonunda nida işarəsi qoyulur.

Şagirdlər tapşırığın sonunda maraqlı bir sualla qarşılaşırlar. Sualda şagirdlərdən soruşulur ki, nəqli cümləni intonasiyanın dəyişməsi ilə əmr cümləsinə çevirməyin mümkünlüyü və səbəbi soruşulur. Bu sualın cavablandırılması şagirdlərdən və müəllimdən məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri haqqında əlavə dil bilgisi tələb edir. İlk növbədə müəllim bilməlidir ki, yalnız xəbəri əmr şəkilində olan bir cümləni intonasiyanın köməyi ilə əmr cümləsinə çevirmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, nəqli cümlənin xəbəri fəilin əmr şəkilində olmur, o zaman müəllim və şagirdlər bilməlidir ki, nəqli cümləni əmr cümləsinə çevirmək mümkün deyil. Belə bir situasiyada şagirdlər arasından “Bəs əmr cümləsinə sual və yaxud nida çevirmək mümkündürmü?” sualı verilsə, müəllim bilməlidir ki, xəbəri əmr şəkilinin II şəxsin təkində və cəmində olan əmr cümlələrini sual cümləsinə çevirmək mümkün deyil, digər şəxslərdə olan əmr cümləsinə sual intonasiyasının köməyi ilə sual cümləsinə çevirmək mümkündür. Əmr cümlələrinin nida cümləsinə çevrilməsində isə heç bir məhdudiyyət yoxdur. Dərslərin 15-ci tapşırığı ilə məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri mövzusu davam etdirilir. 15-ci tapşırıqda kiçik bir mətn təqdim edilir və soruşulur ki, mətnə məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin hansı növlərindən daha çox istifadə olunmuşdur? Mətnə diqqətlə baxdıqda aydın olur ki, mətnin ilk cümləsi sual cümləsi, digər bütün cümlələr nəqli cümlələrdir. Fikrimizcə, mətnə sadəcə iki cümlə tipindən istifadə doğru deyildir, şagirdlərin seçim imkanı məhdudlaşdırılmış, onların mövzu ilə əlaqədar əldə etdikləri bilik və bacarıqlarının nümayiş etdirilməsi dar çərçivəyə alınmışdır. (1, səh.144-145)

Dərslərdə mövzu ilə əlaqədar təqdim edilmiş son, 16-cı tapşırıq şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlarının yoxlanılması istiqamətində daha tutarlıdır. Tapşırığı şərtində qeyd edilir ki, verilmiş cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə növünü müəyyən edin. Dürğu işarələrinin işlənməsinə diqqət yetirin. Təqdim edilmiş yeddi cümlənin ilk cümləsi “*Yaşasın gələcək! Böyük gələcək!*” yüksək intonasiyaya malik, sonunda nida işarəsi qoyulmuş, hiss və həyəcanlarımızın ifadə olunduğu nida cümləsidir. Şagirdlərin nida işarəsini gördükdə asanlıqla müəyyən edə biləcəyi cümlə tipidir. “*Nə xəbər var, Məşədi?*” (M.Ə.Sabir) cümləsi isə, sonunda qoyulmuş sual işarəsindən də görüldüyü kimi sual cümləsi, “*Mütləq insanı bəd əməllərdən saxlayır və onu yaxın-uzaq keçmişlərə aparır.*” (Dekart) cümləsi nəqli cümlədir. Sonuncu cümlənin nəqli cümlə olduğunu şərtləndirən amillərdən biri cümlənin sonunda nöqtə işarəsinin qoyuluşudur. Lakin nöqtə işarəsinin qoyuluşu, həmin cümlənin nəqli cümlə olmasını şərtləndirən yeganə amil deyil. Cümləyə diqqət yetirdikdə cümlənin xəbərinin feilin xəbər şəkilində olması da həmin cümlənin nəqli cümlə olmasını sübut edir. 4-cü “*Qoy bütün dünyanın uşaqları xoşbəxt olsun.*”-cümləsi əmr cümləsidir, bu cümlənin sonunda nöqtə işarəsi qoyulmuşdur, qeyd etmək lazımdır ki, əmr cümlələrinin sonunda nöqtə işarəsi qoyulur, əmr cümlələrində əmr ədatlarından istifadə edilir, əmr cümlələrinin xəbəri əmr şəkilində olur. Sadalanan xüsusiyyətlərin hər biri bu cümlədə olduğuna görə həmin cümləni əmr cümləsi hesab etmək mümkündür. 5-ci, “*Hərçəndi sənətin çox rütbəsi var, Həyata faydalı bir elmi axtar.*” (N.Gəncəvi)-cümləsi nəqli cümlədir. 6-cı “*Düşmənlilik silinsin, dostluq var olsun!*” (N.Gəncəvi) cümləsi isə xüsusi diqqət tələb edən cümlədir. İlk baxışda şagirdlər cümlənin mürəkkəb olmasına fikir vermədən xəbərlərin əmr şəkilində olmasına əsaslanaraq həmin cümləni əmr cümləsi hesab edəcəklər, halbuki şərtə də qeyd edildiyi kimi dürğu işarəsinə diqqət yetirilsə aydın olcaqdır ki, bu cümlə nida cümləsidir. Sonuncu 7-ci “*Dünyada fəth olmaz zülmkarlıq, rəzalət, Yer üzünün fəthi ədalətdir, ədalət!*” (N.Gəncəvi) cümləsi də nida cümləsidir.

Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə aldıqda aydın olur ki, VIII sinif şagirdlərinin qurduqları cümlələrin əksəriyyəti sadə cümlələrdir. Əlbəttə, hazırkı dövrdə hətta kiçik yaşlı şagirdlər belə mürəkkəb cümlələrdən istifadə edir, bu mənada 8-ci sinif şagirdlərinin də mürəkkəb cümlələrdən istifadəsi mümkündür, lakin bu yaşda olan şagirdlərin əksəriyyəti nitq prosesi zamanı daha çox sadə cümlələrdən yararlanır. Məhz buna görə də 8-ci sinif dərslərində sadə cümlə ilə bağlı məsələlərin qoyuluşu ağılabatandır. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə yeniyetməlik yaşlarına çatmış şagirdlər informasiya bolluğunda, müasir texnologiyanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir dövrdə yaşayırlar. Belə bir cəmiyyətin fərdi olan şagirdlərimizin idrak fəallığını təmin etmək, onların sürətlə inkişaf edən ətraf gerçəkliyə inteqrasiyasını təmin etmək üçün Azərbaycan dili fənninin, Azərbaycan dili müəllimlərinin üzərinə böyük yük düşür. Burada mövzu seçimindən tutmuş, dərslərdə əks edilən mətnlər, mətnlərə aid suallar, həmçinin dil bilgilərinin ciddi rolu vardır. Fikrimizcə, müasir Azərbaycan dili müəllimi qarşısında ən mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərin yaşadığımız cəmiyyətdə fikir və düşüncələrini rahat, aydın cümlələrlə ifadə edə bilməsini təmin etməkdir. Bunun üçün isə nitqin bir həlqəsini təşkil edən məqsəd və

intonasiyaya görə cümlə tiplərinin düzgün, məqsədə müvafiq şəkildə tədrisini təmin etməkdir. Əgər müəllim tədris prosesində məqsədə uyğun şəkildə cümlə qurmağı şagirdlərə öyrədə bilərsə, fikrimizcə, şagirdlərin idrak fəallığını da təmin etmiş olar. Əlbəttə niqtin formalaşmasında, idrakin ciddi rolur vardır və bu birgə prosesin nəticəsi fikrin düzgün ifadəsinə gətirib çıxaracaqdır. Fikrin düzgün ifadəsi üçün isə məqsədin düzgün seçilməsi və həmin məqsədə uyğun cümlə qurulmasıdır. Bir anlıq təsəvvür edək ki, 14-15 yaşlı şagird kitabxanaya gəlmişdir, həmin şagird kitabxanaçıdan istədiyi kitabın olub-olmamasını soruşmadan, yəni kitabxanaçıya sual vermədən istədiyi kitabı tələb edir, əmr cümləsi qurur. Şübhəsiz ki, onların dialoq qurmasında, bir-birini anlamasında ciddi problemlər yaşanacaqdır. Bu hal yeniyetmələrin həyatda insanlarla ünsiyyət qurmasında da ciddi problemlər yarada bilər. Məhz buna görə də tədris prosesində haqqında bəhs etdiyimiz dil faktlarına nəzər ciddi yanaşmaq lazımdır.

İdrak fəallığının təmin edilməsi dil faktlarından da asılıdır, desək yanılmırıq. Şagirdlərin dil faktlarına əlçatanlığı, doğma dilimizin xüsusiyyətlərinə bələd olması nəticə etibarlı ilə fikirlərinin düzgün ifadə edilməsinə də təsir göstərəcəkdir. Dil faktları dedikdə isə dilin bütün aspektlərini əhatə edən amilləri nəzərdə tutmaq olar. Dil faktlarının öyrədilməsi zamanı şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafını müşahidə edə bilərik. Təsəvvür edək ki, təlim prosesinin emosionallığı şəraitində şagirdlərdə idrak fəaliyyətinə maraq və daxili tələbat yaranır. Belə olan halda şagirdlər öz emosiyalarını nida cümlələri vasitəsi ilə ifadə edəcəklər. Bu zaman müəllim onların qurduqları cümlələrə uyğun olaraq şagirdlərin hiss və emosiyalarını düzgün istiqamətləndirməklə yanaşı belə olan hallarda cümlələrinin məqsədinə, intonasiyalarına, səs tonlarına diqqət çəkməli, dərindən kənar fəaliyyətlərində də bu amilə fikir vermələrini tələq etməlidir.

İdrakin inkişafı niqtin inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, niqtin inkişafı da öz növbəsində idrakin inkişafının təmin edilməsinə təsir edir.

Ədəbiyyat

1. T.Hacıyev, S.Bektaş, M. Vəliyeva, Y. Hüseynova Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili"(tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Bakı, "Şərq-Qərb", 2019.
2. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 424 s.
3. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Ünsiyyət, 2000. 496 s.
4. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. "Elm və təhsil". Bakı, 2010. 400 s.

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ТИПАМ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПО НАЗНАЧЕНИЮ И ИНТОНАЦИИ

Резюме

Цель оказывает глубокое влияние на человеческое мышление. В этом смысле не будет ошибкой сказать, что формирование речи учащихся зависит от их целей. Когда цель ясна, легче построить речь. Если считать, что речь есть продукт мышления и представляет собой систему физиологических, психологических, социальных актов, то развитие речи зависит от физических возможностей человека, т. существования общества, поэтому эти три важных фактора являются основными показателями, обуславливающими речь. Несомненно, речь проявляется в словах и предложениях. Построение предложений зависит от определенной цели, связанной с мышлением.

В статье эти вопросы разъясняются на основе учебника VIII класса, приводятся примеры. В результате отмечается, что развитие познания связано с развитием речи, а развитие речи в свою очередь влияет на развитие познания.

DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY IN THE PROCESS OF TRAINING TYPES OF SUGGESTIONS BY DESIGNATION AND INTONATION

Summary

Purpose has a deep influence on human thinking. In this sense, it will not be a mistake to say that the formation of students' speech depends on their goals. When the goal is clear, it is easier to build a speech. If we consider that speech is a product of thinking and represents a system of physiological, psychological, social acts, then the development of speech depends on the physical capabilities of a person, etc. existence of society, therefore these three important factors are the main indicators that determine speech. Undoubtedly, speech manifests itself in words and sentences. The construction of sentences depends on a specific goal associated with thinking.

In the article, these questions are explained on the basis of the VIII class textbook, examples are given. As a result, it is noted that the development of cognition is connected with the development of speech, and the development of speech in turn affects the development of cognition.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova